

TURLI XALQLAR ADABIYOTIDA “JANNAT” VA “DO‘ZAX” TUSHUNCHALARINI AKS ETISHI

Ochildiyeva Farangis Haydarzoda

O‘zDJTU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

Annotasiya. Ushbu maqolada turli xalqlar adabiyotida “jannat” va “do‘zax” tushunchalarining o‘ziga xos ko‘rinishlari haqida so‘z boradi. Xususan turli tillaridagi “jannat” va “do‘zax” konseptini chuqur va har tomonlama tadqiq etish ushbu tillarda so‘zlashuvchi xalqlarning madaniyati, an‘anasi va dunyoqarashi bilan tanishish imkonini beradi. Shuningdek, maqolada bir qator xorijlik va mahaliy olimlarning tadqiqot ishlari tahlil qilinib mavjud bahsli nazariy qarashlar xususida tegishli taklif va tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Dunyo tasviri, “jannat” va “do‘zax”, konsept, dunyoqarash.

Abstract. This article talks about the specific manifestations of the concepts of “heaven” and “hell” in the literature of different nations. In particular, a deep and comprehensive study of the concept of “heaven” and “hell” in different languages allows to get acquainted with the culture, tradition and worldview of the peoples who speak these languages. Also, the article analyzes the research works of a number of foreign and local scientists and gives relevant suggestions and recommendations regarding the existing controversial theoretical views.

Key words: Image of the world, “heaven” and “hell”, concept, worldview.

KIRISH

Dunyo tasviri - bu insonning atrofdagi voqelik haqidagi umumlashtirilgan diskret tasviri, tabiat va jamiyat qonunlarini bilish, real dunyo ob'ektlari va hodisalariga munosabati, ma'lum bir invariant bo‘lib, u nafaqat tabiatshunoslik g‘oyalar tizimini bal’ki ijtimoiy-tarixiy, shu bilan birga badiiy, etnik, diniy va mifopoetik, davr olamining yaxlit rasmining variantlari o‘z ichiga oladi.

Variantlar ma'lum turdagi matnlarda amalga oshiriladi, ularni dunyoning umumiy manzarasining aniq amalga oshirilishi deb hisoblash mumkin. Badiiy matn - bu dunyoning badiiy rasmining bir varianti bo‘lgan individual muallifning dunyo rasmining aksidir. Invariantdan variant orqali aniq amalga oshirishga o‘tish shunday amalga oshiriladi[1].

Dunyoning ichki individual surati matnida mujassamlashganda, muallif ma'lum bir lingvistik jamoaga xos bo‘lgan til vositalaridan foydalanadi, ular o‘z navbatida

ob'ektiv dunyoni aks ettirishda ishtirok etadilar. Matn dunyosi rasmini ifodalash vositalarini o'rganish leksik-semantik faktlar, grammatik modellar, stilistik vositalar, intonatsiya va hissiy bo'yoqlarga qaratilgan. Ushbu vositalar yordamida axborotni ifodalash usulini tanlash ularning lingvistik shaxs uchun ahamiyati, shuningdek, ma'lum bir hissiy kanalga asoslangan dunyoni idrok etishning ma'lum bir tizimlarining ustunligi bilan bog'liq. Vakolatli tizimni o'zbek til ongining tashuvchisi sifatida muallifning ichki tajribasini tasvirlash uchun ishlatiladigan so'zlar va iboralarni badiiy asar kontekstidan ajratib olish orqali tan olish mumkin.

Dunyoning badiiy surati umumiy qismni - dunyoning lingvistik rasmini, shuningdek, muallifning voqelikni individual idrok etishini, shaxsiy bilimni va tajribasini aks ettiruvchi sharhlovchi qismni o'z ichiga oladi.

Haqiqiy nutq va badiiy matnda me'yoriy jihatdan har xil va hatto qarama-qarshi olamlarning (samoviy va yerdagi, insoniy va tabiiy) uyg'unligi, o'zaro bog'lanishi va o'zaro ta'siri mavjud. San'at asari kontekstida bunday o'zaro ta'sir dunyoning to'liq tasvirini yoki butun dunyoning tanlangan bo'lagining tasvirini berishi mumkin[2].

Muallifning dunyoga bo'lgan qarashlari haqidagi ma'lumotlarni yozuvchi "asosiy so'zlarni" matn manbalarida ajratib ko'rsatish va tahlil qilish, biz bir vaqtning o'zida umumiy tilning asosiy tushunchalarini - dunyoning eng dolzarb g'oyasi bo'lgan jahon xalqlari madaniyati tushunchalarini o'rganamiz. Individual dunyoqarash umuminsoniy, milliy, ijtimoiy tarkibiy qismlarga ega bo'lganligi sababli mustahkamlandi.

So'nggi o'n yilliklarda xalqlar madaniyatining asosiy tushunchalari nafaqat madaniyatshunoslik, balki lingvistik tadqiqotlar ob'ektiga aylandi.

Matnlar materiali bo'yicha badiiy tushunchalarni o'rganish alohida qiziqish uyg'otadi, chunki bu holda biz dunyoning o'ziga xos badiiy qarashlari va uni lingvistik tasvirlash usullari haqida gapiramiz.

ADABIYOTLAR SHARHI VA METODLAR

Muallifning ma'lum bir tarixiy-madaniy qatlamga mansubligi uning badiiy asarlarda, o'ziga xos uslub va tilda mujassamlangan estetik konsepsiyasining o'ziga xosligini oldindan belgilab beradi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqot nuqtai nazaridan, rus postmodern yozuvchilarining asarlari tilga sof individual munosabatda bo'lib, o'z dunyoqarashi va voqelikka munosabatini etkazish uchun nutq vositalaridan foydalanadi[3]. "Jannat" va "do'zax"ning turli tillardagi nomlari haqida so'z yuritamiz. "Do'zax" so'zi yunoncha ἄδης yoki Ἄιδης - yer osti dunyosi xudosi Aidning nomidan keladi. Bu ism tom ma'noda "ko'rinmas" degan ma'noni anglatadi. Juda erta, bu so'z Xudoning nomidan tashqari, uning shohligini - keyingi hayotni ham anglatardi.

Septuagintada yunoncha ᾠδης so‘zi ibroniycha do‘zax, *sheol* nomini berish uchun ishlatilgan. Va keyin u Yangi Ahdda qo‘llanila boshlandi.

Do‘zaxning yana bir umumiy nomi do‘zax yoki olovli do‘zaxdir. Bu so‘z Xinnom vodiysining ibroniycha nomidan kelib chiqqan. Xin yoki Ben-Xin vodiysi (“Hinnom o‘g‘illari vodiysi”) Quddusdan janubda, Quyosh darvozasi yaqinidagi hududning nomi edi.

Do‘zaxning yana bir umumiy nomi Jahannam yoki olovli jahannamdir. Bu so‘z Xinnom vodiysining ibroniycha nomidan kelib chiqqan. Xin yoki Ben-Xin vodiysi (“Hinnom o‘g‘illari vodiysi”) Quddusdan janubda, Quyosh darvozasi yaqinidagi hududning nomi edi. Bu bolalar qurbonlik qilinadigan butparast marosimlar joyi edi (“va ular Xinnom o‘g‘illari vodiysida Tofet cho‘qqilarini o‘rnatdilar, o‘g‘illari va qizlarini olovda kuydirdilar, men yuraginga buyurmagan va kelmadilar”)[4]. Yagona xudo Yahovaga sodiq qolgan yahudiylar bu yerdan nafratlanishardi. Yeremiyo payg‘ambarning kitobida shunday deyilgan: “... mana, shunday kunlar kelmoqda, – deydi Rabbiiy, – bu yer endi Tofet yoki Xinnom o‘g‘illari vodiysi emas, balki qirg‘in vodiysi deb ataladigan kunlar kelyapti. Men bu yerda Yahudo va Quddus kengashini vayron qilaman, ularni dushmanlari oldida qilich bilan, o‘z joniga qasd qilganlarning qo‘li bilan o‘ldiraman, ularning jasadlarini osmondagi qushlar va yerdagi hayvonlarga oziq-ovqat sifatida beraman”[5].

Miloddan avvalgi 622 yilda butparastlikni yo‘q qilgan yahudiy shohi Yo‘shiy, butparast qurbongohlarni vayron qildi. Xinnom vodiysi axlatxonaga aylandi, u erga jinoyatchilarning ko‘milmagan jasadlari va yiqilgan hayvonlar keltirildi. Ularni yo‘q qilish uchun vodiya doimo olov yonib turardi. Shuning uchun Ishayo payg‘ambar aytdi: “... Va ular Mendan ketgan odamlarning jasadlarini ko‘radilar; chunki ularning qurti o‘lmaydi va ularning olovi o‘chmaydi; va ular har qanday tana uchun jirkanch bo‘ladilar”[6]. Bu tasvir Yangi Ahdga o‘tgan. Shunday qilib, Jahannam gunohkorlarning abadiy azoblari joyining ramziy belgisiga aylandi. Ibroniya so‘zdan slavyan Jahannam, qadimgi yunoncha γέεννα, gotik *gaiainna* paydo bo‘lgan. Undan arabcha *jahannam* so‘zi keladi - islomdagi do‘zaxning asosiy nomi.

Xristian xalqlarining fikriga ko‘ra, do‘zax ko‘pincha qaynab turgan qatron ko‘li sifatida tasvirlangan. Lotincha *picula* “qatron” so‘zidan qadimgi slavyan *p’k’l’* “jahannam” paydo bo‘ldi. Keyin bu so‘z boshqa slavyan tillariga tarqaldi: Rus tilida - *do‘zax*, serb - *pacao*, bolgar - *p’k’l’*, chex va slovyak - *peklo*, polyak - *pieklo*. Uning keng tarqalishiga o‘choq fe‘li bilan yaqinlashish yordam berdi, garchi dastlab o‘choq va do‘zax bir-biriga bog‘liq emas. Sharqiy Poliss’ya shevalarida qatron so‘zi “do‘zax” ma‘nosida ham qayd etilgan.

Ko‘pincha do‘zax nomi uning ostida, yer ostida joylashgan joy deb ko‘rsatiladi. Bu esa lotincha *infernus* yoki *inferna* so‘zlaridan hosil bo‘lgan “yer osti dunyosi” degan ma‘noni anglartadi. Lotincha so‘zdan italyan *inferno*, frantsuzcha *enfer*, ispan *infierno*, qadimgi irlandcha *ifern*, hozirgi irland *ifreann*, bretoncha *ifern* so‘zlari paydo bo‘lgan[7].

Do‘zaxning nomlari keng tarqalgan bo‘lib, “tubsizlik” degan ma‘noni anglatadi, bu esa ispancha *abismo*, italyanча *baratro*, litvacha *prāgaras* dan olingan. Do‘zaxning arabcha ismlaridan biri “*haviya*” ham “tubsizlik, jar” degan ma‘noni anglatadi. *Χάος* yunoncha “asosiy zulmat” ham keyingi hayotdagi qorong‘u tubsizlikni bildiradi: “Hayotlari vahshiylikdan aziyat chekkanlar, Erinyes Tartar orqali Erebus va Xaosga, zulmatlar qarorgohiga olib boriladi...”. Bu so‘z yunoncha “ochmoq”, “og‘iz yoki og‘iz ochish” fe‘li bilan bir xil ildizga ega (va bu fe‘lning etimologik qarindoshi ruscha esnamoq so‘zidir).

Inglizcha *hell* so‘zi qadimgi inglizcha *hell, helle* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “o‘liklar dunyosi” degan ma‘noni anglatadi. Bu proto-german tilidagi **halja* so‘ziga qaytadi, bu “yashirin, yopiq, yashirin joy” degan ma‘noni anglatadi. Boshqa german tillaridagi ko‘plab so‘zlar ingliz *hell* – jahannami bilan bog‘liq: eski frizcha *helle, hille*, eski sakson *hellja*, o‘rta gollandiyalik *helle* (zamonaviy gollandiyalik *hel*), qadimgi yuqori nemis *helle* (zamonaviy nemis *Hölle*), norveg va shved *helvete* (*hel* + Qadimgi Nors *vitti* “jazo”), gotika *halja*. Keyinchalik, nasroniy terminologiyasini yaratish uchun butparast german e‘tiqodlaridan bir so‘z ishlatilgan va xristian do‘zaxiga ishora qila boshlagan.

Osetiya afsonalarida do‘zax *zyndon* deb nomlangan. Xalq etimologiyasiga ko‘ra, u mashaqqatli makon (*don*) sifatida talqin qilinadi, lekin aslida u forscha *zindān* “qamoq” dan keladi. Do‘zax azoblari abadiy deb hisoblanganligi sababli, makedoniya dialektlarida do‘zax nomi abadiy paydo bo‘lgan. Grek tilida *κόλασις*, so‘zma-so‘z tarjima qilinsa “jazo” degan ma‘noni anglatuvchi, u “kesmoq, sunnat qilmoq” – “*κολάζω*” fe‘lidan olingan. Do‘zaxning arabcha nomlari orasida *al-xutama* “buzg‘unchilik” va *al-jahim* “olov, alanga” degan nomlari ham bor. Do‘zax haqidagi g‘oyalar deyarli barcha qadimiy tsivilizatsiyalarda mavjud edi: Misrning Osiris kulti, Pifagorchilar va Platonning falsafiy “mifologiyasi” (“Davlat” da Eraning ko‘rinishi)da.

Etrusk esxatologiyasiga ko‘ra, yer osti dunyosining xo‘jayini - Ait, o‘lim jinlari - odamlarni o‘ldirish uchun ulkan bolg‘a bilan Xaru (Xorun), o‘lim xudosi tulpor ko‘rinishida, Tartarning xunuk aholisi - Erinyes: Vanf, Kelsu, Min, Nafum, Linf. Yangi kelgan marhumlar aravada tantanali ravishda kutib olinadi. Eddasda aks etgan german mifologiyasiga ko‘ra, *gigante Hel* o‘liklarning yer osti dunyosida (“Niflxaym”) hukmronlik qiladi. Qahramonlardan tashqari barcha o‘liklar u yerga boradilar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qadimgi nemislari orasida *Vodan* asosan o'liklarning xudosi, ruhlarning etakchisi, sharpali "yovvoyi ov" ning etakchisi sifatida tanilgan. Rimliklar yer osti dunyosining mavjudligiga ishonishgan, unda o'liklar baxtsiz hayot kechiradi va keyingi hayotdagi mavqei insonning bu dunyodagi yomon yoki yaxshi ishlariga bog'liq emas. Ammo shunisi e'tiborga loyiqki, do'zax haqidagi dastlabki g'oyalarda unda azob borligi va umuman, do'zaxning qiynoqlar joyi sifatidagi g'oyasi haqida hech qanday ishora bo'lmagan.

Endi "do'zax" nomidan "jannat" ga o'tamiz. Ruscha "ray" so'zining etimologiyasi aniq emas. Ko'pincha, bu eron tillaridan slavyan tiliga o'tish va avestacha "*rāy*" - "boylik, baxt" ildizi bilan bog'liq deb hisoblanadi. Yana bir g'oyani etimolog O.N. Trubachev ilgari surgan bo'lib, u "jannat" va "ko'l" kabi slavyan so'zlari bilan hind-evropa ildizi **reu-* bilan bog'lashni ta'kidlagan, bu "oqib ketish" degan ma'noni anglatadi. Trubachevning yozishicha, bu nom "qadimgi g'oyalarga ko'ra "jannat"ni tiriklar olamidan ajratib turuvchi to'siqni tashkil etuvchi "oqayotgan suv" bilan bog'liq"[8].

"Jannat" nomi ko'pincha jannat nomi bilan bog'liq. Bular lotincha *caelum* so'zi va italyanча *cielo*, ispan *cielo*, frantsuz *ciel* va undan olingan ruminiyalik *cer*. Olmon tillarida "osmon" va "jannat" ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlik inglizcha *heaven* (qadimgi inglizcha *heofon*) bilan namoyon bo'ladi, solishtiring qadimgi nemischa *heben*, qadimgi islandcha *himinn*, gotikacha *himins*, qadimgi frizcha *himul* "osmon" va "jannat" degan ma'noni anglatadi. Zamonaviy yunon tilida *ὀὐρανός* «osmon» so'zi «jannat» ma'nosida qo'llaniladi (*παράδεισος* so'zi bilan birga). Qadimgi irlandcha nem so'zi "jannat" va "jannat" degan ma'noni anglatadi va zamonaviy irland tilida *nem* so'ziga borib taqaladigan *neamh* so'zi "jannat"ning asosiy ma'nosiga aylandi. Osmonni qandaydir tarzda ifodalash uchun irland tilida yangi *spēir* so'zi (lotincha *sphaera*)dan paydo bo'lgandi. Ko'pincha "jannat" ma'nosida "osmon" so'zining ko'plik shakli ishlatiladi. Rus osmonini eslang, shuningdek, latishcha *debesis* "jannat" so'zi "osmon" *debess* ning ko'plik shaklidir. Zamonaviy irlandcha *faitheas* "qirollik, davlat" so'zi "jannat" ma'nosida, ayniqsa ko'plikda qo'llaniladi[9].

Jannatni ko'pincha bog' deb hisoblashadi. Masalan, Rossiya shimolidagi dehqonlar jannat osmonda bo'lgan abadiy bog', deb aytishdi. Polesye dehqonlarining g'oyalariga ko'ra, jannat - bu osmondagi ulkan bog' bo'lib, o'n verst balandlikda devor bilan o'ralgan, shisha idish bilan qoplangan. Hech qachon qish va yomon ob-havo bo'lmaydi, quyosh doimo porlaydi va u qovurmaydi, lekin isiydi, hamma joyda yorqin

yashil, baland daraxtlar, yorqin gullar massasi - ko'k, oq, qizil, xushbo'y hid chiqaradi. Bunday g'oyalar xristian va musulmon ko'plab xalqlarga xos keladi.

Adan bog'i haqidagi g'oyalar, albatta, jannat nomida aks etgan. Taniqli so'z *pradiz* (jannat) so'zi yunoncha *παράδεισος* ga borib taqaladi. Yunoncha so'z qadimgi forsha *pairidaēza* - "yopiq joy", "qo'riqxonona", "park", "bog" dan olingan. Dastlab, u qadimgi yunon yozuvchilari tomonidan Fors shohlarining bog'lari va ov qo'riqxonalarini tasvirlashda ishlatilgan (masalan, Ksenofont "Kir va Anabasisning tarbiyasi"). Va keyin u faqat bog'ni belgilashga aylandi. Septuaginta yaratilganda, Eski Ahdning yunon *παράδεισος* tiliga tarjimai, jannatning ibroniycha nomi Gan Eden "baxt bog'i" deb tarjima qilingan. Islomda jannatning eng keng tarqalgan nomi jannat bog'lari - *al-janna "bog"* yoki *jannat "bog'lari"* g'oyasini ham aks ettiradi[10].

Qadimgi Nors mifologiyasidagi jannatning o'xshashi *Valhalla* (qadimgi Islandiya *Valholl*) - jangda halok bo'lgan jasur jangchilar uchun maskan. So'zma-so'z tarjima qilinganda, bu ism "shaxidlar (o'ldirilgan)lar zali" degan ma'noni anglatadi.

Qadimgi irland tilida jannat degan ma'noni anglatuvchi *rīched*, so'zi ham bor edi. Bu so'zma-so'z "qirol taxti" degan ma'noni anglatadi. Arab tilida dar "*manzil*" so'zi bilan bog'liq jannat nomlari mavjud: *dar as-salom* "tinchlik maskani", *dar al-muttakin* "taqvodorlar maskani", *dar al-mukama* "abadiy qarorgoh". Arabcha "*anna'im*" "inoyat" va "*illiyun*" "oliy" so'zlari ham qo'llaniladi.

XULOSA

Agar turli xalqlar g'oyalaridagi "jannat" tushunchalarini ko'rib chiqsak, yahudiylar forslardan o'zlashgan va dastlab Ahamoniylar shohlarining bog'larini belgilagan qadimiy "jannat" (paradis) so'zida umumiy orzu ifodalangan: baxtli hayot abadiy davom etadigan maftunkor bog'. Farziylar (va Iso) tushunchasidagi "jannat" Quddusdagi tirilgan "azizlar"ning Masihning abadiy hukmronligi davridagi muborak hayotini ifodalashi kerak. O'rta asrlarda Osmon Shohligi oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoj, jinsiy istaklar yoki his-tuyg'ular bilan emas, balki faqat Rabbiyni ulug'lash va ularni yaxshilash bilan mashg'ul bo'lgan, ruhlari erkin harakatlanadigan yorqin soha sifatida ko'rilgan. "Ular o'limdan tirilganda, ular turmushga chiqmaydilar va turmushga chiqmaydilar, balki osmondagi farishtalar kabi bo'ladilar Yigirmanchi asrda Xudo Shohligining o'ziga xos talqinlarini berishga turli xil urinishlar paydo bo'ldi - bu noosfera (Teilhard de Chardin), unda o'liklarning ruhlari birlikni topadi va nozik energiya olamlari va butun dunyoni o'zlashtiradigan Dunyo ongidir eng yaxshi va dunyo evolyutsiyasini boshqaradi (Rerichlar ta'limoti) degan fikirlar bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Мощанская О. Л. Оппозиция «рай» — «ад» в художественном восприятии англосаксов и древних русичей // Религиоведение. 2013. № 2. С. 170.
2. Паринова А. С. Мифологема ада и рая в современной литературе // Вестник Воронежского государственного университета. Сер.: Филология. Журналистика. 2018. № 2. С. 39.
3. Гершанова А.Ф. Концепты «рай» и «ад» в языковой картине мира //тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.02.01. 2003
4. Паринова А. С. Мифологема ада и рая в современной литературе // Вестник Воронежского государственного университета. Сер.: Филология. Журналистика. 2018. № 2. С. 43.
5. Гершанова А.Ф. Концепты «рай» и «ад» в языковой картине мира //тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.02.01. 2003.
6. Гершанова А.Ф. Концепты «рай» и «ад» в языковой картине мира //тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.02.01. 2003.
7. Паринова А. С. Мифологема ада и рая в современной литературе // Вестник Воронежского государственного университета. Сер.: Филология. Журналистика. 2018. № 2. С. 33.
8. Рейн Е. Рай и ад в мировой поэзии // Вопросы литературы. 2001. № 3. С. 304.
9. Гершанова А.Ф. Концепты «рай» и «ад» в языковой картине мира //тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.02.01. 2003.
10. Манн Томас. Доктор Фаустус (пер. С.Апта и Н.Ман) // Манн Т. Собр. соч.: В 10 т. Т.5. – М.: Худ. лит., 1960, с.245.